

Ю. Орзіх,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права
 Національного університету «Одеська юридична академія», приватний нотаріус

СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ: КОМЕНТАР ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Спадкування за законом є одним з видів спадкування, що передбачений Цивільним кодексом України (далі — ЦКУ). В основу спадкування за законом покладена умова наявності між спадкодавцем та спадкоємцем родинних зв'язків відповідного рівня. При чому рівень споріднення впливає на черговість закликання до спадкування. ЦКУ встановлює пріоритет заповіту як останньої волі спадкодавця на спадкування за законом: спадкування за законом здійснюється лише за відсутності заповіту або визнання заповіту недійсним, неприйняття або відмови від прийняття спадщини спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини, право на спадкування одержують особи, що визначенні у ст. ст. 1261–1265 ЦКУ (ч. 2 ст. 1223 ЦКУ). Отже за перелічених умов можна говорити про наявність спадкування за законом в залежності від рівня споріднення із спадкодавцем.

Існують три можливі лінії споріднення — висхідна, низхідна та бокова. Висхідна лінія споріднення визначається від дітей до батьків, у свою чергу низхідна лінія споріднення визначається у прямо протилежному напрямку, від батьків до дітей. Іншим чином визначається бокове споріднення, в основу якого покладена наявність спільного зі спадкодавцем родича висхідного ступеня споріднення. До родичів за боковою лінією споріднення відносяться рідні брати та сестри спадкодавця; двоюрідні брати та сестри; рідні, двоюрідні дядько, тітка, племінник та племінниця. Ступінь споріднення визначається кількістю народжень,

що віддаляють родича від спадкодавця, але народження самого родича не враховується.

Також важливим у процесі спадкування за законом є визначення часток у спадщині, кількість яких залежить від кількості спадкоємців, що спадкують. При цьому слід враховувати презумпцію рівності часток усіх спадкоємців у спадщині, що встановлюється ст. 1267 ЦКУ. Водночас ЦКУ встановлює можливість спадкоємців змінити розміри їх часток. Так, ч. 2, 3 ст. 1267 ЦКУ встановлює, що за усною угодою між собою спадкоємці можуть змінити розміри їх часток щодо рухомого майна, яке складає спадщину, та за письмовою угодою, що посвідчується нотаріусом — щодо нерухомого майна та транспортних засобів. З приводу зміни часток спадкоємців у спадщині звертає увагу те, що ЦКУ допускає це навіть на підставі усної домовленості між спадкоємцями щодо рухомого майна. Але ж, на наш погляд, ця норма є такою, що не відповідає нагальним потребам суспільства та повинна бути зміненою, оскільки усний характер подібної угоди може призвести до зловживань з боку недобросовісних спадкоємців, які захочуть визнати свідоцтва про право на спадщину такими, що видані з порушенням їх прав та інтересів у зв'язку із зменшенням частки у спадщині. Запобігти цим зловживанням може лише письмове свідчення усіх інших спадкоємців, яке буде надано ними особисто, про підтвердження наявності усної угоди про зміну розміру часток у спадщині.

Статтями 1261–1265 ЦКУ встановлюється черговість спадкування

за законом. Почерговість отримання спадкоємцями за законом права на спадкування встановлюється ст. 1258 ЦКУ. Принцип, за яким здійснюється черговість спадкування, встановлює, що кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків, встановлених ст. 1259 ЦКУ. Водночас ЦКУ встановлює ситуації, за яких незалежно від належності до тієї чи іншої черги спадкоємець позбавляється права на спадкування майна спадкодавця. До таких ситуацій ст. 1224 ЦКУ відносить умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя особами, які мають потенційне право на спадкування. Це положення не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом. Також не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині. Звісно, що всі ці обставини стають предметом доказування у судовому процесі. До речі, у листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ «Про судову практику розгляду справ про спадкування» від 16.05.2013 року № 24-753/0/4-13 зроблено висновки про те, що коло осіб, позбавлення життя яких усуває особу від права на спадкування, є вичерпним та чітко визначеним ч. 1 ст. 1224 ЦКУ — це спадкодавець та можливі спадкоємці. Не може бути підставою для усунення особи від права на спадкування позбавлення нею життя іншої особи, яка на момент вчинення злочину не могла бути можливим спадкоємцем. Але в даному випадку буде важко довести, що особі, яка вчинила вбивство, було ві-

домо про намір спадкодавця залишити заповіт на користь вбитої особи.

Що стосується інших випадків зміни черговості спадкування за законом, встановлених ст. 1259 ЦКУ, зауважимо, що до них ЦКУ відносяться два випадки:

— нотаріального посвідчення договору про зміну черговості у спадкуванні;

— постановлення судом рішення про надання права на спадкування за умови, що особа протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Договір про зміну черговості у спадкуванні не може порушувати прав та інтересів спадкоємців, які не беруть в ньому участь. Однак виникає питання щодо можливості зміни черговості у спадкуванні у випадку наявності двох спадкоємців першої черги.

Уявимо, що помер гр. Х., в якого залишилося два сини, А. та Б., з яких не проти надання права на спадкування спадкоємцю другій черги, брату померлого — гр. П., а інший син проти і не бажає брати участь у посвідченні даного договору.

Як відомо, договір — це домовленість двох або більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків, що робить неможливим посвідчення договору за умови, що лише одна особа хоче його укладання. Таким чином, виникає проблема щодо надання права на спадкування спадкоємцю іншої черги. З цього приводу практика, що склалася у нотаріаті, вирішує цю проблему декількома способами. Перший спосіб — це оформлення заяви спадкоємця, підпис на якій засвідчено нотаріально, про надання права на спадкування спадкоємцю іншої черги, що є формально порушенням ст. 1259 ЦКУ, в якій мова йде лише про договір. Другий спосіб — це укладання договору лише за участю спадкоємця першої черги та спадкоємця, якому надається право на спадкування. У даному випадку формальних порушень ЦКУ не вбачається

саме завдяки тому, що абстрактність обраної законодавчої конструкції дозволяє трактувати словосполучення «заінтересовані спадкоємці» доволі широко і звертає увагу на одну з центральних категорій права — інтерес. До того ж принцип свободи договору, встановлений ст. 627 ЦКУ, дає можливість укласти договір із будь-яким змістом, аби він прямо не суперечив закону.

Так, до першої черги спадкування за законом відносяться діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки (ст. 1261 ЦКУ). Дана норма фактично дублює ст. 529 ЦК УРСР. Незважаючи на простоту конструкції ст. 1261 ЦКУ, слід мати на увазі певні виключення, які пов'язані з особливостями спадкування особами, які були позбавлені батьківських прав. Так, ч. 3 ст. 1224 ЦКУ позбавляє права на спадкування за законом батьками після смерті своїх дітей, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини, тобто на момент смерті спадкодавця (дитини). Також не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

Аналогічного змісту ЦКУ встановлює норми для спадкування тому з подружжя, що пережив іншого. Так, не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду. Якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу.

Документальне підтвердження наявності родинних відносин є обов'язковою вимогою для видачі спадкоємцям свідоц-

тва про право на спадщину за законом. Підтвердженням наявності родинних відносин для спадкоємців першої черги є свідоцтво про народження дитини, в якому спадкодавця записано батьком або матір'ю; свідоцтво про шлюб з спадкодавцем; свідоцтво про народження спадкодавця, в якому спадкоємець записаний його батьком або матір'ю.

Другу чергу спадкоємців визначає ст. 1262 ЦКУ, відповідно до якої до спадкоємців другої черги відносяться спадкоємці бокової лінії споріднення, а саме рідні брати та сестри спадкодавця, та висхідної лінії споріднення — його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

Для спадкоємців другої черги (братів/сестер) необхідно надати свідоцтво про народження спадкодавця та брата/сестри, з яких буде встановлена наявність безспірного факту спільного батька чи матері. Для баби та діда необхідно надати свідоцтво про народження спадкодавця та свідоцтво про народження батька або матері спадкодавця (залежно від того, до лінії чийх родичів відноситься спадкоємець), в якому їх батьком або матір'ю буде записаний спадкоємець.

До третьої черги спадкоємців за законом згідно ст. 1263 ЦКУ відносяться родичі спадкодавця бокової лінії споріднення, а саме рідні дядько та тітка.

Документами, що підтверджують наявність родинних стосунків спадкоємця третьої черги, є свідоцтво про народження спадкодавця, свідоцтво про народження його матері чи батька (залежно від того, дядько/тітка по лінії матері чи батька), свідоцтво про народження спадкоємця, з якого буде встановлено, що у спадкоємця та у матері/батька спадкодавця єдині батько та матір. У випадку, коли прізвище спадкоємця змінювалося, підлягає встановленню причина, з якої воно змінювалося, оскільки від цього залежить, який документ необхідно отримувати — чи то свідоцтво про шлюб, про розірвання шлюбу, чи то свідоцтво про зміну прізвища, чи навіть рішення суду про встановлення наявності родинних стосунків.

Підтвердження наявності родинних відносин спадкоємця із спадкодавцем іноді викликає чималі труднощі. Як правило, причинами цих труднощів є декілька підстав:

— помилки у написанні прізвищ, імен та по батькові, що були допущені у момент видачі відповідних документів у зв'язку з труднощами перекладу;

— зміна прізвища спадкоємця декілька разів у зв'язку з укладанням шлюбу, а особливо якщо шлюб укладений на території іншої держави;

— втрата або знищення документів внаслідок бойових дій, крадіжки чи стихійних лих.

За таких обставин спадкоємцям необхідно встановлювати наявність родинних відносин у судовому порядку у особливому провадженні шляхом встановлення факту, що має юридичне значення, або шляхом витребування відповідних довідок від органів реєстрації актів цивільного стану (наприклад, для підтвердження факту зміни дівочого прізвища на шлюбне, за відсутності свідоцтва про шлюб у зв'язку з розірванням шлюбу, спадкоємець може отримати довідку відповідного органу РАЦС про дошлюбне прізвище або повну копію актового запису про укладання шлюбу).

Згідно ст. 1264 ЦКУ до четвертої черги спадкоємців за законом відносяться особи, які проживали зі спадкодавцем п'ять років до часу відкриття спадщини.

Постанова Пленуму Верховного суду України (далі — Пленум ВСУ) від 30 травня 2008 року визначає, що при вирішенні спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (четверта черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати правила частини другої статті 3 Сімейного кодексу України (далі — СКУ) про те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Зазначений п'ятирічний строк повинен виповнитися на момент відкриття спадщини і його необхідно обчислювати з урахуванням

часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності цим Кодексом. Таким чином, факт спільного проживання встановлюється лише у судовому порядку та повинен підтверджуватися свідченням осіб та відповідними доказами, що підтверджують наявність спільного побуту, прав та обов'язків.

До п'ятої черги спадкоємців за законом, відповідно до ст. 1265 ЦКУ, відносяться інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. Також до п'ятої черги відносяться утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Документальне доказування факту віднесення спадкоємця до п'ятої черги спадкоємців за законом є доволі складним питанням і у кожному випадку буде залежати, по-перше, від наявності необхідних свідоцтв про народження, смерть, укладання та розірвання шлюбу, рішення суду про встановлення факту, що має юридичне значення (щодо підтвердження наявності родинних стосунків) та ін., а по-друге, від наявності в утриманця документального підтвердження передання матеріального утримання від спадкодавця (письмові розписки, перерахування на банківські рахунки утриманця) та/або договору патронату (щодо осіб, які не досягли 18 років), договору довічного утримання та ін. У свою чергу Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 22 лютого 2012 року (далі — Порядок) визначає, що доказом факту перебування на утриманні є рішення суду, що набрало законної сили, про встановлення факту перебування непрацездатної чи неповнолітньої особи на утриманні, в основу якого можуть бути покладені зазначені документи.

Особливе місце у процедурі спадкування за законом займає спадкування за правом представлення. Стаття 1266 ЦКУ визначає, що внуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини; прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини; племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини; двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини. Спільною рисою перелічених ситуацій спадкування за правом представлення є відсутність між спадкодавцем та спадкоємцем певних родичів низхідної, висхідної або бокової лінії споріднення, які належать до конкретної черги спадкування за законом, що призводить до закликання інших спадкоємців в якості спадкоємців першої, другої чи третьої черги.

Наприклад, помер гр. М., спадкоємцями першої черги якого є його син та дружина. Однак у гр. М. був ще один син, який помер рік тому і в якого є малолітня дочка (онучка гр. М.). За даних умов онучка, не відносячись до спадкоємців першої черги відповідно ст. 1261 ЦКУ, буде спадкувати на рівні з іншими спадкоємцями першої черги, оскільки вона спадкує ту частку спадщини, яка належала б її батькові (сину гр. М.), якби той був живим на час смерті гр. М. Цей випадок ілюструє спадкування за правом представлення по низхідній лінії споріднення.

Аналогічною буде ситуація спадкування за правом представлення по висхідній лінії, якби померла онучка, батько якої помер до своєї дочки. У зв'язку з чим дід померлої онучки буде спадкувати ту частку, яка б належала його

синові, якби той був живим на момент смерті своєї дочки (онуки).

Спадкування за правом представлення по боковій лінії споріднення чітко простежується на простому випадку, коли рідний брат спадкодавця помер до нього і його діти (племінники спадкодавця) спадкують ту частку, яка б належала їхньому батькові (брату нині померлого).

З огляду на те, що спадкування за правом представлення існує лише в межах спадкування за законом, на нього розповсюджуються такі самі правила, що стосуються рівності часток між спадкоємцями за правом представлення. При цьому поділу між спадкоємцями за правом представлення підлягає лише та частка, яка б належала їх родичеві, якби той був живим, тобто їх частки не є рівними з частками інших спадкоємців за законом. Також при спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення.

Окремо слід звернути увагу на спадкування усиновленими та усиновлювачами. Стаття 1260 ЦКУ встановлює рівний обсяг прав усиновлених дітей та дітей рідних, що ліквідує різницю між дітьми біологічними та усиновленими у правовому контексті. При цьому наявність факту усиновлення тягне за собою відсутність права на спадкування, як у усиновленого щодо своїх біологічних родичів по висхідній лінії, так і відсутність права на спадкування у біологічних родичів по висхідній лінії щодо усиновленого. Документами, що підтверджують наявність усиновлення, є рішення суду про усиновлення та відповідне свідоцтво про народження дитини, в якому усиновлювач записаний батьком та/або матір'ю усиновленого.

Спадщина відкривається за місцем відкриття спадщини. Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою (ч. 3 ст. 46 ЦКУ). Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них. Якщо кілька осіб, які мог-

ли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно (ст. 1220 ЦКУ). У цьому випадку спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб. Зазначені презумпції встановлюють відсутність права на спадкування один щодо одного в осіб, які померли таким чином. Виключенням є ситуації, коли спадкоємець, який помер хоч і через декілька годин після спадкодавця, але на наступну добу, не вважається померлим з ним одночасно і у нього виникає право на спадщину (п. 1.10 Глава 10 Розділ II Порядку). Встановлення цих фактів є важливим для з'ясування складу спадщини. Адже, якщо особи померли одночасно, наприклад, дружина та чоловік, то до складу спадщини кожного з них не буде відноситися частка у спадщині іншого. Часом відкриття спадщини помертв реабілітованих осіб є день прийняття рішення районною комісією з питань поновлення прав реабілітованих про повернення майна реабілітованого або відшкодування його вартості спадкоємцям першої черги. Коло спадкоємців першої черги визначається на день винесення цього рішення (абз. 2, п. 3 Пленум ВСУ від 30 травня 2008 року).

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, яке визначається за правилами ст. 29, ч. 2 ст. 1221 ЦКУ. Відповідно до абз. 4 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» місцем проживання вважається адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком понад шість місяців на рік, що не відповідає змісту норми ЦКУ. Стаття 29 ЦК встановлює, що місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово. Пленум ВСУ від 30 травня 2008 року вказує на необхідність визначення місця проживання

саме за правилами ст. 29 ЦКУ, оскільки за інших обставин усі особи, які проживали зі спадкодавцем на території адміністративно-територіальної одиниці, на території якої спадкодавець проживав строком понад шість місяців на рік, будуть вважатися такими особами, які прийняли спадщину на підставі ч. 3 ст. 1268 ЦКУ.

Якщо спадкодавець мав кілька місць проживання, місцем відкриття спадщини вважається останнє місце реєстрації спадкодавця. Відповідно до ст. 1221 ЦКУ, якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна — місцезнаходження основної частини рухомого майна. Після смерті військовослужбовців строкової служби, а також осіб, які навчалися в навчальних закладах, що розташовані поза місцем їх проживання, місцем відкриття спадщини визнається те місце, де вони проживали до призову на строкову військову службу або до вступу до відповідного навчального закладу.

Після смерті громадянина, який проживав у будинку-інтернаті для інвалідів, ветеранів, самотніх осіб та людей похилого віку, іншому закладі соціального призначення, місцем відкриття спадщини вважається місцезнаходження відповідного закладу.

Місцем відкриття спадщини після осіб, померлих в установах виконання покарань, визнається останнє місце проживання до арешту (взяття під варту).

Після смерті громадянина, який проживав на території монастиря, храму, іншого культового будинку, місцем відкриття спадщини вважається місцезнаходження відповідного будинку (п. 1.12 Глави 10 Розділу II Порядку).

У свою чергу, місце відкриття спадщини визначає місце ведення спадкової справи, оскільки спадкові справи відкриваються за місцем відкриття спадщини.

У випадках відкриття спадщини після смерті особи, у якої є нерухоме майно на території іншої держави, вступає в дію Закон України «Про міжнародне

